

**Кыргызстандагы этникалык диаспоралардын арасында биримдик,
ынтымак-ырашкердиктин түптөлүүсүндөгү негизги принциптер жана
Ислам**

Ош Мамлекеттик Университети
ТЕОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИНИН
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
9-10- саны, 2006
97-121- бб.

Hüseyin YILMAZ*

Abstract

The Guiding Islamic Principles That Will Cooperated The Ethnic Elements in Kyrgyzistan

Peoples and societies are usually describe owns with their religion or nationality. Because, ethnic and religious nature is importance two factor that determinative identifi of individuals and societies in our age. There is standed a vision that necessity for social peace in Kyrghizistan. In order to strengthen the social peace will, it is important that individuals to learn their religious. The suggestions of social peace to be provided by Islam and introduced to individuals through religious education should not be short-termed. But those suggestions which don't require heavy economic expences have more rooted and permanent features when compared with other methods. In this study, it is analized some basic canons essential for social peace in Kyrghizistan.

Key Words: Kyrgyzistan, ethnic differentiality, Islam, social peace, religious education.

Киришүү

Этникалык жана диний түзүлүш, заманыбызда индивид менен коомдордун тегин аныктаган эң маанилүү эки негиз болуп эсептелет. Инсандар өздөрүн күбүнесе диний ишеними же улуттук өзгөчөлүгү боюнча таанытат. Бул көрүнүш, табигый кадыресе экендиги кабылданбаган учурда өлкө биримдигине залакасы тийетурган натыйжаларга барып калышы ыктымал. Ошондуктан дини, улуту жана маданияты түрдүү болгонуна карабай адамдардын биримдик-ынтымакта жашоосу, өз ара карым- катнаш түшүнүүчүлүк жана кечиримдүүлүктө болуусу үчүн тарбиялык мааниси терең социалдык долбоорлорго муктаждык бар.

Социалдык тынчтыкты камсыздоодо, калктын жалпысын камтыган диний баалуулуктардан пайдалануу мүмкүн. Анткени, качан гана дин, туура жана жеткилең түшүндүрүлгөн мезгилде адамдардын арасында карым-

* Доç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Geçici Süreli Öğretim Üyesi).

катнаштын оңолуусуна, коомдогу биримдик-ынтымактын түптөлүүсүнө бараануу кепил боло алган. Натуура андалган учурларда болсо, тынчтык-стабилдүүлүккө коркунуч туудурган курал катары көрүлгөн.

Күмөнсүз Кыргызстанда жалаң эле мусулмандар жашабайт. Түрдүү улуттардан белгилүү санда Христиан, Еврей жана Атеисттер да бар. Мындай айырмалуулуктарды жоопкерчилик менен бириктире турган бир көз карашка муктаждык бар. Бул көзкараштын пайда болушунда адамзаттын максаттарын, идеалдарын жана урматын жандандырган жана жашаткан диндин, айрыкча калктын көбү ишенген Ислам дининин көмөгү басынтылбоосу керек.

Ислам дининин этникалык бөлүнүүчүлүккө (улутчулдукка) таянган кыңыр түшүнүктөрдү оңдоо маселеси боюнча алган багыты, Ыйык Куран жана Хадис маалыматтарында, ошондой эле тарыхый тажрыйбаларда көрүнүп турат. Ислам жаңыдан келген мезгилде уруулардын да, улуттардын да арасында этникалык бөлүнүүчүлүк жайылган болчу. Араб жарым аралында ал тургай жакын аймактардагы мамлекет жана императорлуктарда, инсандар арасында кул-эркин, ак сөөк – карапайым деп бөлүштүрүүлөр болгон. Айрыкча арабтар өздөрүн башка улуттардан бийик көрүп, өздөрүнө тиешелүү болгон өзгөчөлүктөр менен мактангышчу. Өлүп кеткен аталарын да бири-бирлерине карата үстөмдүк себептери катары көрүшүп, кабырда жаткан өлгөндөрдүн көптүгү менен да дөгүрсүнүшкөн. Алардын мындай абалы Такасүр сүрөсүндө төмөнкүчө баяндалат:

«Көптүк менен мактанууда кабырларды зыярат кылууга чейин бардыңар. Мындай нерсени кылуудан өзүңөрдү тыйгыла!»¹

Аяттан көрүнүп тургандай, инсандардагы өз ара теңдик жана адилеттүүлүккө терс болгон ар түрдүү бөлүнүүчүлүккө чек коюуну максат кылган Ислам дининде, өлкөдө инсан абийирин бийик туткан көз караштын эгемен кылынышы негиз болуп саналып, инсан эмгегинин түшүмү болбогон, табигый өзгөчөлүктөрдү сыймыктануу куралы катары колдонулушу сыңдалат. Бир өлкөдө болуп жаткан ар түрдүү экологиялык, экономикалык, саясий жана коомдук проблемалардын чечимин жалгыз динден издөө туура эмес. Бирок дин, адамдын ички дүйнөсүнө таасир кылып, анын жүрөгүн пайдалуу иштерге багыттоо жана душмандыкты тукурган туура эмес ойлордон арылтууда экономикалык, саясий жана укуктук түзүмдөрдөн алда канча таасирдүү. Ошондуктан дин жөнүндө туура маалыматка ээ болуу, ырахаттануу же фантазия эмес, ааламдашуу менен коштолгон дүйнөбүз ортого чыгарган индигтик жана социалдык зарышдык болуп эсептелет.

Бул эмгекте, Кыргызстандын социологиялык реалдуулугу болгон этникалык түзүлүш, дин жана маданияттагы айырмачылыктарды өз ара кагылышуу катары эмес, түрдүүлүк менен куралган байлык ирээтинде кароо үчүн керектүү болгон кээ бир негиздер дана бул негиздер жөнүндө Ислам дининин көз карашы чыгылдырылат.

¹ Tekâsür 102/1-3.

1. Кыргызстандын этникалык жана диний түзүмү

1991-жылы Советтер Союзунан бөлүнүп чыгып көз карандысыз мамлекетке айланган Кыргызстан, диний ишеним жана этникалык теги жагынан көп диндүү жана көп улуттуу өлкө болуп эсептелет. Калкынын 80 %ы Мусулман, ошондой эле Православ жана ар түрдүү дин өкүлдөрүнөн куралган. Өлкөнүн басымдуу калкы Кыргыздардан түптөлүү менен андан кийин Орус, Өзбек жана Украин, Немец сыяктуу башка улуттагылар түзөт. Кыргызстанда малекеттик тил Кыргыз тили болуу менен Орус тили да расмий статуска ээ. Кыргызстандын элинин 97 %ызы окуу жазуусу болгондор болуп эсептелет.²

Өз алдынчалуулукка жетишкенден кийин бир топ этникалык топтордун да мекени болгон Кыргызстан, тарых боюнча мамилелеш болуп келген өлкөлөр жана учурдагы коңшулары менен болгон тыгыз мамилелер себебди аркылуу бай бир диний Умаданий түзүмгө эгедер.³ Бул айтылган түзүмдүн пайда болушунда, көчмөнчүлүк доорунан калган примитивдүү диний үрп-адатка байланышкан баалуулуктар менен дыйканчылык коомуна мүнөздүү монисттик диндерге тиешелүү элементтердин ролу чоң.⁴ Кенен географиялык аймактын издерин алып жүргөнү белгилүү болгон бул бай түзүлүш, азыркы күндө башкача социалдык мазмун менен кайрадан жандана баштаган.

Кыргызстанда этникалык бай түзүлүштүн болуусу, ар кандай топтор жана интеллектуалдар арасында түрдүү көз караш пикирлердин болушуна шарт түзүп турат. Өлкөдө таасирдүү болгон көз караштардын топторуна, коммунизмди колдогондор, социалисттер, ачык коомчулар, улутчулдар, салттык дин адамдар, радикалист дин адамдар, либералдар жана атеисттерди айтсак болот.

Бири-биринен кыйла узак ой-пикир түзүлүштөрү бар болгон Кыргызстанда орнотула турган биримдик жана бүтүндүк, «Кыргызстандык болуу» түшүнүгүнүн орток пайдасы тегерегинде, айырмачылыктарды байлык катары эсептеген бир түшүнүктүн калыптануусу менен гана мүмкүн. Элдер кээ бир айырмачылыктарга карабай кыйынчылык мезгилдерде, орток болгон баалуулуктар аркылуу биригүүнү ишке ашыруу керек. Өлкөдө Кыргыз тилинин корулуп күчүнө кириши, тарыхый-маданий байланышы болгон тууган өлкөлөр менен түрдүү жааттарда кызматташтыктын жүрүшү, дин эркиндигинин жана дин педагогикасынын иш аракеттерине байланышкан иш чаралардын заманбап дүйнө стандарттарына жетиштирилиши, өлкөнүн тынчтыгы жана туруктуулугу үчүн өтө маанилүү. Ошондой эле Ислам дини аркылуу түрдүү топ жана диний түзүлүштөрдү, этникалык теги кандай гана болбосун, бир динге ишенгендердин арасында дин тууганчылыгы

² Kırş: Nermin Güler, "Kırgızistan Ülke Profili", **Avrasya Dosyası, Kazakistan ve Kırgızistan Özel**, Cilt: 7, Sayı: 4, Ankara, 2002, s. 21; Ahmet Cihan, "Kırgızistan'da Dini Bilinçlenmenin Toplumsal Tezahürleri", **Oş Devlet Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:8, Oş/Kırgızistan, 2005, s.82.

³ Geniş bilgi için bkz: Kamil Tüğen, **Kırgızistan'dan Notlar**, Bassaray Matbaası, Bişkek, 2002.

⁴ Bkz: Mustafa Erdem, **Kırgız Türkleri, Sosyal Antropolojik Araştırmalar**, ASAM Yayınları, Ankara, 2000, s. 44-48; Cihan, "Kırgızistan'da Dini Bilinçlenmenin Toplumsal Tezahürleri", s. 82.

байланышын, башка динге таандык болгондорго болсо толеранттуулук түшүнүгүн өркүндөтө алган күчтүү элементтердин бири.

Кыргызстанда аймактык уруучулук дайыма өзүнүн таасирдүүлүгүн кармап турат. Бул уруучулук, өз алдынчалуулуктун алгачкы жылдарында өлкө адамдарынын бири-бирине таянуу менен биригүүсүнө балким керек болгондур. Бирок өлкөдө Кыргыздардан башка да улуттардын бар экендигин эске алганыбызда, ар кандай бөлүнүүнүн, өлкө тынчтыгына, эл биримдигине, саясий жана экономикалык өнүгүүгө тоскоол боло тургандыгын көз жаздымдан чыгарбоо керек.

Көз карандысыздыктан кийин Кыргызстанда башта экономикалык себептер жана ошондой эле Кыргыздардын өзүн таанып билүүсүнө болгон улуттук иш аракеттерин да эске алганда, Кыргызстандагы башка улуттун өкүлдөрүнүн башта Орусия болуу менен бир катар башка өлкөлөргө көчүп кетиши баамдалган. Бирок кайсы бир секторлордо кызмат аксоолору болгондуктан, көчүп кетүүнү токтотуу үчүн саясий үгүт иштери да болгон.⁵

Кыргыз улутчулдугуна таянган Панкыргыздык кыймылдар да калктын биримдигине терс таасирин тийгизгени айтылат. Панкыргыздар, өлкөдө Кыргыз улутунун аз экендигине тынчсызданышып, Кыргыз болбогондорду өлкөдөн чыгаруу маселесин козгошкон. Ал тургай Түркиянын Ван аймагында жашаган Кыргыздардын ал жерде эне тилинде билим алалбаганын жана жакырчылыкта жашагандыгын баса белгилеп, мурдагы президент Акаевден Ошто жашаган Ахыска Түрктөрү менен алмаштырылышын сурашкан. Мындай талаптын, калктын санынын жана жаратман инсандардын аздыгынын себебинен, коюлган пландардын аткарылышына натыйжасы жок экендиги билинген соң, Акаев бул сунушту аткаруудан баш тарткан.⁶

Бүгүнкү күндө бир топ коомдордо жокчулук, келген кирешенин тең бөлүнбөгөнү, жумушсуздук, зордук-зомбулук, террорчулук, согуш, стабилдүү болбогон башкаруу бийлиги, мүмкүнчүлүктөрдүн теңсиздиги, адеп-ахлактык көйгөйлөр, баалуулуктардын корголбошу, сабатсыздык, ден-соолукту жакшыртууга ылайык шарттардын аздыгы, диалог менен толеранттуулуктун жетишсиздиги, айырмачылыктарга болгон сабырсыздыкка окшогон маселелер тез-тез учурап турат. Мындай проблемалар жалгыз гана бир аймактын же бир калкын эле эмес, дүйнөлүк түшүнүктө бүтүндөй инсандарды да ойлонтурушу керек. Мындай көйгөйлөрдү чечүүдө этностук, жадагалса улуттар аралык деңгээлде, социалдык, экономикалык мааниде каралуу менен бирге инсанияттын мурасы болгон диний баалуулуктардын күчүн да көз жаздымыбыздан узактатпашыбыз абзел.

Тарыхый өтмүшү жана маданий камыгысы жагынан Орто Азиядагы Түрк Мамлекеттеринин арасында манилүү орду болгон Кыргызстанда динге байланышкан түрдүүчө көз караштардан сөз кылсак болот. Кээ бир адамдардын жана чөйрөнүн түшүнүгүндө дин жана динчил инсандар өлкөнүн келечегине потенциалдык коркунуч катары каралып, зулумга кабылган күнөөсүз чөйрөлөрдүн дин эркиндигин коргоо түшүнгү астында радикалдуу

⁵ Krş: Yaşar Kalafat, **Uluğ Türkistan Notları**, Ecdad Yayınları, Ankara, 1995, s. 87.

⁶ Kalafat, **Uluğ Türkistan Notları**, s. 66-67.

диний уюмдарга колдооч болгондугуна ишенилип келет. Динге каршы пропандалардын таасиринен кутулуп, динге ыклас койгондорго жардам берүүгө аракеттенген, бирок диний темаларда жетээрлик маалыматы болуп болбогондугу жетеринче андалбаган бир топ түшүнүк тараптарын бул өлкөдө көрүү мүмкүн.

Күнүбүздө дүйнөнүн булуң бурчтарында аталыштары динге байланышкан кээ бир топтор тарабынан кордуктун бир ыкма катары колдонулуп жатканы белгилүү. Бул көрүнүштө дин туура эмес түшүндүрүлүп, чечмеленгендигинин натыйжасында пайда болуп жатканын эске албай коюуга болбойт. Бул маселедеги экиленүү процесси Кыргызстанда да ачык көрүнүп турат. Бир тарапта диний маалымат муктаждыгын камсыз кылууга аракет кылган ыкласкөй инсандардын жакшы ниеттери жана чын жүрөктүүлүк менен жасаган изилдөөлөрү, башка тарапта болсо салттык негизде болгон динге жана динчил адамга каршы терс амбициялар жана аларды басмырттоолор болгону байкалат.⁷ Мына ушундай карамакаршылык чөйрөдө, күчтүү шаймандар менен куралданган жана өздөрүнө ылайык коомдук түзүүгө аракеттенген чет элдик миссионерлер жана ар кандай саясий-идеологиялык группаларга ыңгайлуу шарттар жаралып жатат.

Ар бир маданий коомдо социалдык жашоонун тынчтык жана бейпилдикте улантылышы үчүн кээ бир негизги нарк насилдер бар. Адилеттүүлүк, тууганчылык, сүйүү, чыдамкайлык жана диалог. Булар нарктардын негизгилеринен болуп саналат. Бирден көп коомдук элемент жана маданиятты өзүнө камтыган Кыргызстанда сөз болуп жаткан нарктарды мамлекеттин жалпы жарандарына жеткирилип жашатылышы өтө маанилүү. Ислам дини, мына ушундай баалуулуктардын коомдогу адамдар индивиттер тарабынан жактырылып социалдык жашоого чагылышында орчундуу бир мүмкүнчүлүк болуп саналат.

2. Этникалык топторду биримдикте кармап туруучу негизги принциптер жана Ислам дини

а. Социалдык адилет

Адилеттүүлүк, акыйкат башкаруу, туура чечим чыгаруу,⁸ ар кимдин акысын өзүнө берүү, бүт нерсени акыл жана логика критерийинде чебердик менен жана максатына ылайыктуу аткаруу деген маанини билдирет.⁹ Социалдык адилеттүүлүк болсо, коомдогу бардык адам, уюм жана бирикмелерде адилеттүүлүктүн чагылышы. Адилеттүүлүктүн антонимии зулумдук. Зулумдуктун бутагы көктөгөн өлкөлөрдө тынчтык жана бейпилдикти камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү жок болгонундай, коомдогу динамизмге адамдарды жетиштире турган ыктын өнүктүрүлүшү да мүмкүн эмес.

⁷ Bkz: Mustafa Erdem, "Orta Asya'da İslam'ın Geleceği", **Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3-4, Oş/Kırgızistan, 2003, s. 10.

⁸ Cemaleddin Muhammed b. Manzur, **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, 1963, s. XI, 430.

⁹ Mehmet Şeker, **İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri**, 4. Baskı, Diyanet Yayınları, Ankara, 1997, s. 51.

Социалдык адилеттүүлүк, коомдо бардык инсандардын бирдей иш жасап, бирдей роль аткарышы же болбосо бирдей тегиздикте айлык акысы алышы эмес; ар кимдин негизги укуктардан бирдей даражада колдоно алышы, иш жана кесип таңдоодо адамга бирдей мүмкүнчүлүк берилүүсү жана ар кимдин кызмат акысынын кемтиксиз берилиши болуп саналат.

Жүздөгөн жылдар бою бир канча маданиятта, ар бир инсандын адам болуу жагынан башкалар менен тең болуу түшүнүгү маанилүү болгон. Күнүбүздө да өнүккөн же өнүгүп келе жаткан өлкөлөр ишке ашырууга аракеттенген жагдайлардын башында, бүтүндөй мекендештердин арасында адилетти орнотуу зарылдыгы турат. Бирок бардык коомдун жана системанын мындай ишти аткара алышын айтуу кыйын. Себеби инсандар арасында адилетти орнотуу жалаң гана таасир күчү чектүү болгон мыйзамдар менен эле ишке ашыруу мүмкүн эмес. Бул маселеде диндин инсан абийирине өкүм берүү менен аны тууралык жана адилетке багыттаган негизги принциптерин колдонуу керек.

Ислам дини, социалдык адилеттүүлүктүн орундалышына өтө чоң маани берген жана көптөгөн уюмдары аркылуу муну ишке ашырууга аракет кылган. Курандагы: «Шексиз Алла адилеттүүлүктү, жакшылыкты жана жакындарга жардам берүүнү буюрат; жаман иштерге, арамдык жана азгырылууга тыюу салат...»¹⁰ сыяктуу сөздөрдө, социалдык тынчтыктын фундаментин түзө ала турган маанилүү нарктарга көңүл бурулган.

Социалдык адилеттүүлүктүн максаты, инсандардын укук жана милдеттерин так өзүнүн жеринде аныктоо жана булардын аткарылышына мүмкүндүк түзүп берүү. Курандагы ушул аяттарда адилеттүүлүктүн социалдык жашоо үчүн маанилүү экенине көңүл бурулат.

«...Инсандарга өкүм чыгарууда адилеттүү болгула».¹¹ «Эй ыйман келтиргендер, адилеттүүлүктү тыкандык менен жүзөгө ашыргыла. Өзүңөрдүн, үй-бүлө жана жакындарыңар тууралуу болсо да, бай же кембагал болсо да Аллах үчүн сөз бергиле... Өкүм чыгарып жатканда эч качан өз башыңарча буйрук бербегиле. Эгер сөзүңөрдөн чыгып же адилеттүүлүктөн кайта турган болсоңор, шексиз Аллах кылган иштеринердин кичинекей нерсесине чейин билип турат».¹²

Ислам, коомдо социалдык адилеттүүлүктү орундатуу ишин тобокел мүмкүнчүлүккө таштаган эмес, социалдык теңдикти коруу жана инсандардын жамандыктарын алдын алуу үчүн атайын бир топтун жоопкердүү болушун атайын вазийпа деп болгон. Мындай көрүнүш Куранда төмөнкүдөй айтылат:

«Араңардан жакшылыкка үндөгөн, жакшылыкты буйрук кылган жана жамандыктан баш тарттырган бир топ болсун. Мына ушулар куткарылууга жетишкендердин так өздөрү».¹³

Аз. Пайгамбар доорунда болуп өткөн төмөндөгү окуя, Исламдын социалдык адилеттүүлүк түшүнүгүн чагылдырганына ачык мисал:

¹⁰ Nahl 16/90.

¹¹ Nisa 4/58.

¹² Nisa 4/135.

¹³ Âl-i İmran 3/104.

Махзун уруусундагы Фатма бинти Эсвед деген бир аял уурулук кылган болот. Аял тиешелүү болгон уруусу бул окуядан каттык капаланышат. Уруунун алдыңкылары аялдын кечирилиши үчүн Аз. Пайгамбарга бир ортомчу жөнөтүүнү туура көрүшүп, Аз. Пайгамбар тарабынан сүйүлгөн Усамени бул ишти аткаруу үчүн жөнөтүшөт. Күнөлүү аял Аз. Пайгамбарга альп келинет жана Усама анын кечирилишин сурайт. Усамени уккандан кийин ыраңы бузулган Аз. Пайгамбар, Исламдагы социалдык адилеттүүлүккө негиз болгон ушул сөздөрүн айтат:

«Алла койгон жазалардан бир жаза үчүн ортомчу болдуңарбы! Эй инсандар! Алла, силерден мурункуларды ушундай адаттары натыйжасында жок кылган. Анткени алардын арасындагы алдыңкыларындан бирөөсү уурулук кылса унчугушбай, жарды бирөө уурулук кылса анны жазаландырышат эле. Аллага ант болсун, уурулук кылган кызым Фатма дагы болсо анын да колун кесет элем».¹⁴

Аз. Пайгамбардын өлүмүнөн кийин өлкөнү башкаруу үчүн калып болуп чечилген Аз. Абубакир, мамлекеттик башкаруучу катары элге кайрылуусунда социалдык адилеттүүлүк түшүнүгүн төмөнкү сөздөр менен оозго алган:

«Эй Момундар! Силерден эң жакшыңар болбогонума карабай силерге башкаруучу болдум. Ишимди так аткарсам мага жардам бергиле. Эгер каталык кылсам туура жол көрсөткүлө. Чынчылдык амаанат, ал эми жалганчылык болсо кыянат болуп саналат. Араңардагы алсыз бирөө, акысын алганга чейин мен үчүн кубаттуу. Араңардагы кубаттууңар да, башканын акысы берилгенге чейин мен үчүн алсыз. Аллага жана Пайгамбарга моюн сунган мөөнөт ичинде, силер да мага моюн сунгула. Аллага жана Пайгамбарга каршы чыксам мага бойсунууңарга керек жок...»¹⁵

Уламыштардан да көрүнүп тургандай, Исламдагы социалдык адилеттүүлүк түшүнүгү, ар кандай эзүү, жаман ниет жана адаштыруудан узак, мүмкүн болушунча таасирдүү бир ахлактык өлчөмгө ээ. Ташталган ар кадамынын, сүйлөнгөн ар сөзүнүн, жасалган ар ишинин Алланын байкоосу астында экенин билген бир башкаруучу же болбосо ар бир инсан, социалдык байланыштарында адилет болууну өзүнө турмуштук принцип катары карайт.

Өлкөдө социалдык адилеттүүлүк түшүнүгүн өнүктүрүүдө билим берүү жана укуктук кызматташууну колдонуу маанилүү. Элдердин өз алдынча бактылуу жашоосунун улануусуна тоскоолдук болгон наадандык, жугуштуу оорулар, кембагалдык, ачкачылык, тең эмес киреше системасы жана башка адилетсиздиктердин жоюлуусунда, бир эле башчыларга байланыштуу иш болуп көрүнсө да, муну бир гана саясий күч менен ишке ашыруу оңой эмес. Бул маселеде билим берүүнүн жана дин тарбиясынын инсандардагы таасир күчүнөн да пайдалануу керек.

¹⁴ Müslim, Hudûd 8-11.

¹⁵ Н. İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, Kayihan Yayınları, İstanbul, 1987, I, 263.

6. Ислам Тууганчылыгы

Курандагы ар кандай аяттарда жалпы адамдардын асыл тегинде бир үммөт (эл) болгону¹⁶, айтылуу менен жаратылыштагы биримдикке, тактап айтканда инсан тукумунун Адам жана Ободон тарагына¹⁷ басым көрсөтүлөт. Тил илимпоздорунун көз карашында ата тегинин тууганчылыгынан кабар берген ихва (ihve) да, чыныгы ДОС маанисин билдирген ихван (ihvan) түшүнүгү да, Арабча (uhuvvet) унгусунан, сөзүнөн келип чыгып, сөз болуп жаткан маанилерди камтуу максатында (karşı almak ызге) көптүк түр форматында колдонулат.¹⁸ Ошондуктан инсандар теги боюнча бир тууган, ишеними боюнча да диндеш болгондугун айтуу мүмкүн.

Адам дүйнөгө келерде ата-энесин, жашай турган жерин тандап ала албаганындай эле, улутун, тилин жана расасын да тандап албайт. Ошондуктан ар бир адам өз ыктыяры менен болбогон нерселерде өздөрүн ткетик жагынан жогору коюп текберденгени акылга сыйбаган көрүнүш.

Ислам дини келгенден тартып улут, түс, тил жана өлкө айырмачылыгынан чыккан бөлүнүүчүлүктү жойгон жана ишеними бар ыймандууларды тууган деп билип¹⁹, коомдун ар бир атуулдары арасында чыдамкайлык, тынчтык, адилет жана ишеним негиздерине таянган бир байланыш чынжырын түзгөн. Бүткүл адамдар алгачкы жаралуудан тартып эле бардык жаганын тең, алардын арасындагы айырмачылык Кудай алдындагы такыбалыгы гана болоорун айткан. Бул универсалдуу тууганчылык принциби, Куранда төмөнкүдөй аяттар менен айтылат.

Эй инсандар, биз силерди бир аял-эркектен жараттык. Өз ара таанышасыңар деп, силерди түрдүү эл жана уруулар кылып койдук. Аллах алдында эң сыйлууңар, такыбаа болгонуңар гана.²⁰

Хужурат сүрөсүнүн биринчи аяты түшкөн учурда, Аз. Пайгамбар өз кызы Фатимага: «Эй Мухаммеддин кызы, өз башыңдын чарасын кыл. Эртең сага пайдам болбой калышы ыктымал,²¹ деген сөздөр менен кызына насаат айтканы кабардалат.

Аз. Пайгамбардын жетекчилигинде жүзөгө ашырылган дин туугандык байланышы, кан байланышынан да кубаттуу ыкласкөйлүккө барып таянат. Бул чындыкты ушул хадистен да билүүгө болот.

«Күмөнсүз-шексиз момундар бир тууган»,²² «Андай болсо араңарда жаңжалдашагыла, анткени ичиңерге коркуу кирип күчтөн таясыңар»,²³ «Бир бириңер менен карым- катнашты үзбөгүлө, сыртыңарды тоспогула, кызгануу жаратпагыла, Эй Аллахтан пенделери бир тууган болгула!»²⁴ «Мусулман

¹⁶ Bkz: Bakara 2/213; Yunus 10/19; Mü'minun 23/52; Enbiya 21/92; Zuhruf 43/33.

¹⁷ Bkz: Bakara 2/30; Nisa 4/1.

¹⁸ Mustafa Ünver, **Kur'an'dan Mesajlar**, Sidre Yayınları, Samsun, 2000, s. 131.

¹⁹ Bkz: Hucurat 49/10.

²⁰ Hucurat 49/13.

²¹ Buhari, Vesâya 11.

²² Hucurat 49/10.

²³ Enfal 8/46.

²⁴ Buhari, Edep 57, 58; Müslim, Birr 24, 28, 30.

мусулмандын тууганы. Ага зулумдук кылбайт, аны душманга тапшырбайт. Кимде ким бирөөнүн муктаждыгын кетирүүгө аракет жасаса, Аллах да анын бул дүйнөдөгү муктаждыгын кетирет. Ким бирөөнүн бул дүйнөдөгү кыйынчылын чечип берсе, Аллах да анын акыреттеги кыйынчылыгын жойот. Ким бир мусулмандын кемчилигин жашырса, Аллах да анын акыретте анын кемчиликтерин жойот.»²⁵

Мадинага көчкөндөн соң, Ансар болуп аталган жергиликтүү калк, булар Авс жана Хазреж аттуу эки урууга таандык. Ислам келгенге чейин бул эки уруунун ортосунда улам улам согуш жана пикир келишпестик болуп турган. Бирок Ислам дини, ортодогу кек сактоону жана душмандыкты эритип, аларды туугандык байланышы менен бириктирүүнү орундаткан. Адам баласына өрнөк боло турган тарыхый бул өзгөрүү Куранда мындайча айтылат:

«Баарыңар Аллахтын жибине кармангыла, бөлүнүп жарылбагыла. Аллахтын силерге кылган жакшылык нийматтарын эстегиле. Айтор, силер мурда бири бириңерге душман болчусуңар, Аллах силерди бириктирди. Ошонун натыйжасында силер бир тууган болгон элеңер. Силер от чукурунун кырында болгонуңарда Ал силерди куртарган болчу. Аллах силерди туура жолго түшөсүңөр деп аяттарын ушундайча баяндайт».²⁶

Ислам дини тарабынан сунулган дин туугандыгы принцибинде эч бир топ, улут, түс жана тил айырмачылыгынын каралбагандыгы Аз. Пайгамбардын сөздөрүндө мындайча чагылдырылат:

«Эй инсандар! Баарыңар адамдан тарагансыңар. Ал эми адам болсо, топурактан жаратылган. Адамдар бир тарактын тиштери сымал тен жаратылган. Араб улутундагы адам Араб эместен же Араб болбогон адам Арабтан жогору болуп каралбайт. Бирөөнүн бирөөдөн жогору болуусу такыбаалыкта гана болот.²⁷ Шексиз күмүнсүз Аллах таала силердин урук-тууганыңардын көптүгүнө, тегинерге, кебете-кешбириңерге жана мал-мүлкүңөргө карабайт. Ал жүрөгүңөргө жана кылган иштериңерге карайт. Кимде ким аруу сезимдер алып жүргөн жүрөккө ээ болсо Аллах ал адамга бурулат. Чындыгында эле силер адамдын балдарысыңар, Аллахтын алдында эң сүйкүмдүүңөр такыбаа болгонуңар болуп эсептелет.»²⁸

Ислам дининин жекелик мааниде окшош ишенимди алып жүргөндөрдү²⁹, жалпылап караганда жалпы адам баласын тууган деп жарыялоосу³⁰, коомдо биримдиктин болушуна багытталган маанилүү бир принцип. Бул туугандык принциби боюнча албетте айырмачылыктар менен орток идеалдар тегерегинде биримдиктин түзүлүүсү мүмкүн. Көп улуттуу мамлекеттерде бар болгон улут, уруу, урук, ата тек жана үй-бүлө сыяктуу социалдык топтор, кудай берген тагдырдын адам колунан жаралуусунан

²⁵ Buhārī, Mezalim 3; Müslim, Birr 32.

²⁶ Al-i İmran 3/103.

²⁷ Ebû Davud, Edep 111.

²⁸ Müslim, Birr 33; İbn Mace, Zühd 9.

²⁹ Bkz: Hucurat 49/10.

³⁰ Bkz: Hucurat 49/13; İbn Hambel, Müsned, V, 411.

башка нерсе эмес.³¹ Ислам өтмүштө бул табигый айырмачылыктарды туугандык (potasında) эритүү менен бирге күчтүү бир коомдук түзүлүш түзүүнү ишке ашыра алган бир дин. Акыйкаттан, бул маселеге тийиштүү белгилүү тарыхчы Арнолд Тойнбенин: «Инсандын төрөлгөндө бар болгон баш мээсине карата баалаган кулчулуктун эң жогорку чекте колдоого алынганы бир учурда Мусулмандар арасында рассага бөлүүнүн четке кагылышы, Исламдын көз көрүнөө ийгиликтери»³² деп айтканы белгилүү.

Ислам тууганчылыгынын эң жандуу мисалы, хижреттен кийин Аз. Пайгамбардын жол башчылыгында Маккадан көчүп келгендерге Мадиналык жардамчылар арасында ишке ашырылган. Ислам улуу максаты үчүн ар кандай байлыктарын Маккада таштап Мадинага көчүп келген сахабилер бир учурда кедейлик менен жолугушту. Бул инсандарды өз ыктыярына, жокчулук жана чарасыздык ичинде таштап коюуу албетте туура эмес болчу. Пайгамбар (с.а.в.) дүйнө тарыхында биринчи болуу өзгөчөлүгүн ташыган тууганчылык келишими менен маанилүү бир жоопкерчилик мисалын көргөзө алды. Мухажир менен Ансар ортосунда жүзөгө ашырылган бул тууганчылык шарты боюнча материалдык жактан жакшы камсыз болгон Мадиналык үй-бүлөлөр, Маккалык Мухажирлерге өздөрүнүн үйүн берип бир тууганындай бир үйдө жашашат, бирдикте эмгектенишип, кирешелерин тең бөлүшүшөт. Мындай тууганчылык көлөмү эки тараптын бири бирлерине мурасчы болушуна чейин барган. Ушинтип Мадинада орнотулууга аракет кылынган Ислам коомунун негизинен жеп ичүү жана жан багууга окшогон социалдык муктаждыктары толукталып камсыз болду. Сахабилер тарабынан жактырылган бул тууганчылык тажрыйбасы Мусулмандардын Мадинадагы жаңы жашоого кыска мөөнөттө үйрөнүп кетишин жөнөкөйлөткөн негизги бир таасир болгон.³³

Аз. Пайгамбар Мадинада курган федеративдик мамлекетте жалаң эле Мусулмандардын арасында бирдикти куруу менен гана чектелген эмес, мусулман болбогондор менен да мекендештик келишимине кол коюлган жана ишенген ишенбегенине мани бербестен баарынын Мадинада тынчтык жана ишеним ичинде жашашы үчүн аракет кылган.

Ислам дининин коомдо өнүктүрүүгө аракет кылган тууганчылык түшүнүгү, инсандар арасында жардамдашууну, кайгы жана бакытты тең бөлүшүүнү, адамдар арасында кызматташууну колдогон. Курандагы «Жакшылык жана такыбаалыкта жардамдашкыла, жамандык жана душмандыкта жардамдашпагыла»³⁴ буйрукта жана Аз.Пайгамбардын: «Бир киши тууганына жардам кылган мезгилге дейре, Аллах да анын жардамчысы,³⁵ сыяктуу хадисинде, ар кандай бир бөлүп жаруучулук

³¹ Bayraktar Bayraklı, "İslâm ve Millet Kavramı", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, 1995, s. 115.

³² Ünver, *Kur'an'dan Mesajlar*, s. 133.

³³ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, Çev: E. Ruhi Fiğlali, Osman Eskicioğlu, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1969, s. 183; M. Said Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîre*, Gonca Yayınları, İstanbul, 1987, s. 207.

³⁴ Mâide 5/2.

³⁵ Ebû Davûd, Edeb 60.

жасалбастан, бардык муктаждарга жардам берүү жана таянуу алдын ала каралган.

Көз карандысыз бир өлкө болуу процессинде пайда болгон маалым бир маданияттын элементтери тартиптүү бир социалдык түзүлүштүн негизин түзөт. Ошол себептен Куранда түрдүү рассадагы жана башка жергиликтүү тилде сүйлөшкөн, түрдүү ишеним жана маданий нарктарга ээ болгон инсандардын бир жерде болушу, улуттук бирдик үчүн бир тоскоолдук эмес, кайрадан маанилүү бир байлык. Бул чындыктын адамдар тарабынан колдонулушунда Ислам дининдеги тууганчылык принцибинин ролу чоң. Адамзаттын бир тектен жана бирдей уңгудан жаратылганы³⁶ Аз. Адамдын бүт адамзаттын атасы болгону³⁷ баса айтылган Ислам ишениминде, тилдердин жана түстөрдүн түрдүүлүгү бир байлык болуп бааланат.³⁸ Ансыз, коомдук айырмачылыктар, потенциалдык бөлүнүүчүлүк элементине айланып кетиши мүмкүн. Себеби адамдын табигатында өз улутун жогору көрүү сапаты бар. Бул жагдайды туура илим-билим, таалим-тарбия менен улуттар тендиги деген түшүнүк менен алмаштырууга болот.

с. Улуттук биримдик

Улуттук биримдик, бир коомдо жашап туруп түрдүү раса, ишеним жана ойлорго ээ болгон адамдардын арасында мекен жана мамлекет бирдигине таянган тартиптүү, уюмдуу түзүлүш. Бир коомдо жашаган инсандардын социалдык маселелерде кызматташтык жасай алышы улуттук биримдик жардамында дагы да жеңилерээк болот. Улуттук биримдиктин маани-маңызы, өлкө адамдарынын бирдей ой-түшүнүктөргө ээ болушу, бирдей чындыкка ишенип окшош ойлонуусу же дүйнө таанымынын бирдей болуусу эмес. Улуттук биримдик сырткы дүйнөгө болгон эшиктерди жаап жаңы нарктардан жана заманбап өнүгүүлөрдөн айрылууну да керектебейт. Себеби дүйнөгө байланышкан нарктардын түшүнүлүп ачыкталышы жана бүгүнкү коомдогу, дүйнөдөгү өнүгүүлөрдү адамдарды бузбастан туруп улуттун кызматына сунулушу, жалгыз улуттук биримдик менен мүмкүн. Эгер тескерисинче болсо коомдогу баалуулуктар нарк-насиштердин толук сакталуусу жана ыдырабай туруусу мүмкүн болбой калат. Куранда бир улуттун алсыздыкка учурап күчсүз болуп калышына себеп болгон бөлүнүүчүлүк коркунучуна маани берүү менен мындайча айтылат.

«Өз араңарда талашып-жаңжалдашпагыла, анткени кийинчерээк силерде коркуу сезими пайда болуп, күч-кубаттан каласыңар.»³⁹

Тарыхта болуп өткөн тажрыйбалардан да билингендей адамдарды бириктирүүдө тууганчылык да орток маданий нарктар таасирдүү болуп саналат. Адамдык арзууларын көзөмөл кылып, коомдун өзүнө ылайык өзгөчөлүктөрү, идеалдары жана нарктары тегерегинде бириге алган инсандар Аз. Пайгамбардын сөзү менен айтканда *«Тааштары бири бирине кийилген*

³⁶ Bkz: En'am 6/2; Nahl 16/4; Nur 24/45; Furkan 25/54; Alak 96/2.

³⁷ Bkz: Bakara 2/30-35; Meryem 19/58-117.

³⁸ Rum 30/22.

³⁹ Enfal 8/46.

имаарат сыяктуу».⁴⁰ бекем түзүлүш кура алат. Анткени, «Момундарды, дененин кайсы бир мүчөсү ооруп калганда, калган жерлери да ооруган сымал, бир организмге окшоштурсак болот».⁴¹

Улуттук күбөлүктүн жана маданияттын түзүлүшүндө негизги болуп саналган дин⁴², калктын маданий түзүлүшүндө белгилеп кетүүчү бир элемент. Тилде, искусстводо, тарыхта, салт жана санааларда диндин таасирин көрө алуу ар дайым мүмкүн. Сүйлөө речинде, кийинүүдө, нике тойлордо, наристелерге ат коюууда, конок тосуу жана коңшу байланыштарында, макал-лакап жана фразеологияларда дайыма диний мотивдер колдонулат.

Өлкөдө улуттук бүтүндүк тургузуп, түрдүү раса жана ишенимге таандык өзгөчөлүктөрдү бир жерде тынчтык жана бейшидик ичинде жашашын камсыз кылуу маселесинде өтмүш тажрыйбалардан пайдалануу маанилүү. Себеби тарыхый жана маданий кыртышта инсандын ээлик кылганы бай мурас, күнүбүздөгү проблемалардын көбүнүн чечилиши үчүн аракеттерибиздин көз алдында болушу керек болгон бир мүмкүнчүлүк. Бул багыттан саресеп салганыбызда, жалпы дүйнө чабыгында Анатолиянын теңдешсиз өзгөчөлөнгөн орду бар. Анатолия, миңдеген жылдык тарыхында адамзаттын түрдүүчө тажрыйбаларын, салттарын, нарк жана түшүнүктөрүн бир жерде топтогон жана буларды урпактан урпактарга мурас кылган адаттагыдай инсанияттын маданият тарыхы менен окшош бир мураска ээ болгон. Анатолия бай археологиялык жана тарыхый материалдарга ээ болушу жана «айырмачылыктар менен бирдикте жашоо» маданиятынын түптөлүүсүнө карата кылган кызматы менен өтмүштөн күнүбүзгө дейре көпүрөлүк ролду алып келүүдө.

Анатолияда түрдүү ишеним өкүлдөрүнө багытталган азаттыктын натыйжасында, жалгыз Анатолиянын жергиликтүү калкы эле эмес, сырткы мамлекеттерде жашаган жана басмырттоо астында калган түрдүү диний топтор да кезек кезеги менен бул аймакка көчүшүп коргонушкан. 15-кылымдын акырында эң алдыда Испания менен бир катар ар кайсы Европа өлкөсүнөн келип Анатолияга көчкөн Еврейлер да буга мисал.⁴³

Осмон Падышалыгынан 2-Махмуттун баш дин өкүлдөрүнө каршы жакындыгы да, мусулмандардын бирдик жана теңдикке маани бериши көз көрүнө мисал. Махмут экинчи 5-май 1837-жылы Шумну шаарында калкка кайрылуу жасаганда ушуларды айткан: Силер Римдиктер, Армяндар жана Еврейлер бардыгыңар Мусулмандардай эле Алланын кулу жана мамлекетибиздин мекендешисинер. Диниңер башка башка бирок баарыңар өлкө мыйзамдарынын жана менин эркимдин коргоосундасыңар.⁴⁴

⁴⁰ Buharî, Edeb 36.

⁴¹ Buharî, Edeb 27; Müslim, Birr 66.

⁴² Bkz: P. A. Sorokin, **Çağdaş Sosyoloji Teorileri**, Çev: Münir Raşit Öymen, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1974, s. 197-237.

⁴³ Ali Bardakoğlu, **"Barış İçinde Birlikte Yaşama", Orta Asya'da İslâm Uluslararası Sempozyumu**, Kırgızistan/Oş, 2004, s. 13-14.

⁴⁴ Ziya Kazıcı, **"Osmanlı Devletinde Dini Hoşgörü"**, **Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu**, İlke Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Анатолияда кылымдар бою уланып келген бул тынчтык чөйрөсүнүн бутка турушунда Ислам дининин инсанга жана тынчтык-биримдикте жашоого берген баалуу аракетинин, Мусулман коомундагы жардамдашуу түшүнүгү жана өзүнө ишенимдүүлүк менен башка ишеним өкүлдөрүнө таанылган эркиндик түшүнүгүнүн ролу чоң болгон. Бул тажрыйбалар бүгүнкү көп улуттуу өлкөлөргө да мисал боло алат.

d. Социалдашуу жана социалдык биримдик

Социалдашуу бир коомду түзгөн адам жана топтордун бири бири менен биригишип орток аракет куралдарын үйрөнүү мөөнөтү⁴⁵ деп айтылат. Башкача айтканда социалдашуу, ар кандай уюм, топ жана жамаатка окшогон социалдык элементтердин өз ара түшүнүк жана тартип ичинде бир бүтүндүк түзө турган ыкмада биргелешип кызматташуусу.⁴⁶

Социалдашуу инсандардын ичинде жашаган коому менен орток биримдик тегерегинде биригүүнүн негизги элементтеринен бири. Социалдашпаган адамдардын турмушунда ирээтсиздик, тайсалдоо жана чечкинсиздик өкүм сүрөт. Мындай адамдардын коомдун бүтүндүгүн бузууга багытталган аракетерге салым кошуусу, социалдашкан адамдарга караганда көбүрөөк. Себеби социалдашуу адамдардагы кыянаттык, каардык жана жаман көрүү, жийиркенүү сезимдерин түшүнүү жана туруктуулук маданияты менен таасирсиз кылып коюшу мүмкүн. Дагы, социалдашуу менен адамдар өз ара адеп-ахлактык жөрөлгөлөрдү үйрөнүп, биргеликте жашоо ыкмасы өнүгөт.

Кыргызстанга окшогон түрдүү этникалык текке ээ инсандар менен куралган коомдо, социалдашууга болгон муктаждык дагы да күчөп барат. Этникалык тек адамдын тааныткан элементтердин бирөөсү гана. Ал эми бир өлкөдө жашаган адамдардын түрдүү этникалык топтордун орток бир күбөлүгү бар, ал да атуулдук болуп каралат.⁴⁷ Ошон үчүн социалдык биримдик, коомдук жана диний тараптан бирдик эмес, белгилүү идеалдар тегерегинде коомдун жеке кызыкчылыгы маселесинде бир пикир бүтүндүгүнүн пайда болушу.

Бир коомдо социалдык тайпалардын көптүгү, социалдык биримдикке терс таасирин бербеш керек. Себеби динамикалык бир коом түзүлүшүндө катмарлар арасында жолдорду оңойлоштурган социалдык биримдик, коомдо статустарын өз аракеттери менен колго киргизген адамдардын түрдүү кызыкчылыгы менен кагылышкан же бириккен бир түзүлүш ичинде ортого чыгат.⁴⁸ Ошондуктан коомдо кээ бир түшүнүк, ой айырмачылыктарынын жана каршы пикирлердин бардыгы, кыйынчылык жана кагылыш кызыкчылыгын көрсөтпөгөн мөөнөтгө, ошол коомго динамизм алып келет.

⁴⁵ Mahmut Tezcan, **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, Anı Yayınları, Ankara, 1981, s. 135; İbrahim Ethem Başaran, **Eğitim Psikolojisi**, Gül Yayınevi, Ankara, 1996, s. 166.

⁴⁶ Amiran Kutkan Bilgiseven, **Genel Sosyoloji**, 5. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 259.

⁴⁷ Bkz: İoanna Kuçuradi, "**İnsan Haklarının Etnik Açıdan Çoklu ve Dini Açıdan Çoklu Toplumlara İçin Getirdikleri**", **Dünya, İslâmiyet ve Demokrasi Sempozyumu**, Konrad-Adenauer Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 52.

⁴⁸ Mustafa E. Erkal, **Sosyoloji**, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s. 264.

Социалдашууну жана социалдык биримдикти түзгөн элементтердин бири дин. Ар бир дин жайыла баштагандан тартып түрдүү ишенимдер, нарктар, баалуулуктар, адаттар жана жүрүм-турум моделдеринин жардамы менен жашап келүүдө жана социалдык-маданий багыттан бир бүтүндүк функциясын пайда кылат. Бул көрүнүш негизги ишеними, жалгыз Аллах болгон Ислам дининде ачык-айкындуураак. Ислам маданиятына байланыштуу болгон өнүккөн ахлак, адабият, искусство, ишеним жана символдор тегерегинде пайда болгон бирдиктүүлүк жардамында көптөгөн пайдалар болушу мүмкүн.⁴⁹

Ислам дининдеги кээ бир ибадаттардын жамаат түрүндө кылынышы, адамдын Аллага да башкаларга да жакындашуусуна өбөлгө болот. Окшош сезим жана ойго ээ адамдардын түзгөн коомунда кишилик кызыкчылыктардын бир тарапка сүрүлүшү менен коллективдик аң-сезим активдүү болууда жана жамаатташуу менен биргеликте, сезим туюму өнүп өсүүдө. Биргеликте жасалган жума, айт жана жаназа Намаздары, жамаат менен кылынган ажылык, жардамдашуунун эң сонун мисалы болгон зекет, жана садака түрүндөгү ибадаттар, ар кандай жаш жана статустагы инсандардын социалдык байланышын дагы да күчөйтөт.

Социалдык биригүүнү корууда бириктирүүчү күчкө ээ болгон диндин бул өзгөчөлүгүн коргоодо адамдардын ар түрдүү тектик күбөлүктөрүнө карата калыстыкты алдыга койгон көз караштын өнүгүүсүнө аракет жасоо керек. Ислам дининин универсалдуулугу, алып келген миссиясынын бир улутка же белгилүү коомго эмес, жалпы адамзатка багытталуусу көрсөткөн ой-түшүнүк дайыма биринчи максатта болгону дурус.

е. Сүйүү

Коомдогу айырмачылыктарды биримдик жана бүтүндүк үчүн тоскоол көрбөгөн көз карашты эгемен болуунда, дагы бир салмактуу негиз да сүйүү болуп саналат. Адамдар арасындагы мамилелердин түшүнүшүү, урмат-сый, толеранттуулук жана жардамдашуу негиздерине таяндыруу үчүн, үй-бүлөдө, мектепте, көчөдө, жумушта, деги эле бардык жерде сүйүү маданиятынын жайылтуу керек. Анткени, түрдүү ойлордун бар болушуна жана жашашына чыдай албаган адамдар көпчүлүк болгон бир өлкөдө тынчтык жана бейпилдикте жашоонун мүмкүнчүлүгү аз.

Сүйүү адамдын тегин тааныткан жана кишилик муктаждыгын камсыздаган, башкалар менен мамиле кылууну үйрөткөн тажрыйба бөлүшүү болуп каралат.⁵⁰ Бөлүшүүнү жана сезимдик байланышты билдирген сүйүү, көңүлдөр арасында чабармандык кылган бир көпүрө. Душмандык туюмдардан узакташуу, өзүмчүлдүктү таштоо, жалгыз өзүн ойлогон эгоисттик түшүнүктөрдөн узак болуу жана өтө көп жаман ойлорго каршы сабырдуу болууга окшогон жакшы касиеттер сүйүүнүн сыртка чагылуусунун бир

⁴⁹ Hüseyin Yılmaz, **Din Eğitimi ve Sosyal Barış**, İnsan Yayınları, İstanbul, s. 112-113.

⁵⁰ Bkz: Erich Fromm, **Barışın Tekniği ve Stratejisi**, Çev: F. Emir ve K. H. Ökten, Arın Yayınları, İstanbul, 1996, s. 19; Raşit Küçük, **Sevgi Medeniyeti**, Rağbet Yayınları, Ankara, 1991, s. 17-31.

жыйынтыгы. Социалдык мамилелерде сүйүү орнобогон өлкөлөрдө адамдардын арасында уюшуу жана ишенимден сөз болушу мүмкүн эмес.

Ислам дининде инсандар арасы мамилелерде сүйүү негизги бир каражат. Куранда жана хадистерде сүйүү иман менен бир каралат. Алланы, инсандарды жана жандуу жансыз бүт бардыктарды сүйүү баса көрсөтүлөт. Алланын өтө көп сүйгөн маанисиндеги Вежуд, Рабб, Рахман жана Рахиим сымал сапаттары менен да сүйүүнүн Илахи өлчөмүнө маани берилет. Имандан кийин амалдардын эң бийигинин сүйүү болгонун⁵¹ айткан Аз. Пайгамбар, саадат мезгилинде пайда болгон сүйүү маданиятына баш көз болгон.

Аллах, Пайгамбар, инсан жана табият сүйүүсүнүн жеткинчек жаштарга айтылып түшүндүрүлүшү, табигый бир сезим болгон сүйүүнүн өнүгүшү тарабынан маанилүү. Ишенген бир инсан үчүн сүйүүнүн чокусундагы Аллага болгон сүйүү, өзүнүн пайдасын бир тарапка сүрүп коюп башкаларынын жакшылыгы үчүн жан күйдүрүүнү талап кылат. Себеби, Алланын өзүнүн заты үчүн кулдарынан эч бир нерсени күтүү жок. Ал, мындай муктаждыктан узак. Ал сунган буйрук мыйзам-ченемдер, адамдардын өзүн таанып билүүсү менен бактылуулукка жетүүсү үчүн гана.

Куранда Алла сүйгөн адамдардын арасында башкаларга жакшылык кылган⁵², сабырдуулар⁵³, социалдык мамилелерде адилеттүүлөр⁵⁴ эсептелет. Инсандар арасында зулум кылган⁵⁵, түрдүү себептерден мактанып өзүн бийик көргөн⁵⁶, кыянаттык кылып күнөө кылган⁵⁷, жашаган жеринде бузукулук чыгарып чектен ашкан⁵⁸ бирөөлөр да бар, Куранда Алланын бул инсандарды жактырбагандыгы айтылат жана алардын мындай аракеттери сыңдалат.

Улуту, ататеги жана социалдык статусу кандай болбосун, инсан сүйүүсү Аз. Пайгамбардын да дайым айткан негизги үгүтү болуп эсептелет. *«Напсим анын кудретинде болгон Аллага сөз берем, ыйман келтирбегенче бейишке кире албайсыңар, бирбириңерди сүймөйүнчө ыймандуу боло албайсыңар»*⁵⁹ деген Пайгамбар (с.а.в.) ыймандан соң, эң бийик нерсе сүйүү экенин айткан. *«Сизден бирөө өзүнө каалаган нерсесин башкаларга да каалабаса чыныгы иман келтирген боло албайт»*⁶⁰ деген хадисте бир коомдо жашаган адамдардын бири бирин түшүнүп жана жардамдашуу ичинде болушунун мааниси баса көрсөтүлөт. Социалдык мамилелердин дайыма болуп туруусуна мани берген Пайгамбардын, *«Бир бириңерге сыртыңарды тоспогула, бир бириңерди кызганбагыла, эй Аллахтын пенделери бир тууган болгула»*⁶¹ деген

⁵¹ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyutî, **Camîu's-Sağîr fî Ehâdîsî'l-Beşîri'n-Nezîr**, Mısır, tsz., I, 80.

⁵² Bakara 2/195; Âl-i İmran 3/134; Mâide 5/93.

⁵³ Âl-i İmran 3/146.

⁵⁴ Mâide 5/42; Hucurat 49/9; Mümtehine 60/8.

⁵⁵ Âl-i İmran 3/57, 140; Şûrâ 42/40.

⁵⁶ Nisa 4/36; Lokman 31/18.

⁵⁷ Nisâ 4/107; Hacc 22/38.

⁵⁸ Mâide 5/87.

⁵⁹ Müslim, İman 75.

⁶⁰ Buharî, İman 10.

⁶¹ Buharî, Edeb 57.

пайгамбардын кайрылуусу, айырмачылыктарды бир жерде жашатууга багытталган негизги принциптерге таянган.

f. Толеранттуулук

Көптөгөн өлкөлөрдө адамдар ортосунда болуп турган пикир айырмачылыгы, бөлүнүүгө айланып, ар бир тарап башкасынын жаңылганын жана ага кошулгандын күнөөгө батуу экендигин ойлошот. Бул да пикир келишпестиктин каргашага жана күч колдонулуусуна себеп болот.⁶² Себеби, өнүккөн мезгилдин тез-тез алмашкан шарттарынын тушунда, коомдогу бардык адамдардын жалгыз бир ой-пикир тегерегинде биригишинин мүмкүн эмесиги көрүлөт. Бир кишинин же группанын өкүлү тиешелүү болгон улутун бийик көрүшү жана өзүнүн пикирин туура деп эсептеп башкаларга да таңуулоого аракеттениши, тынчтыкка эң чоң тоскоол. Ошондуктан, улут жана ишеним айырмачылыгын социалдык жашоонун бир реализми деп билген толеранттуулук түшүнүгүнө муктаждык бар.

Кечиримдүүлүк менен түшүндүрүлгөн толерантуулук термини, каршы тараптагы адамдын кылык жоругун түшүнүүчүлүк менен кароо дегендей, жактырылбаган бир кыймыл жана пикирге дагы эркиндик берүү маанисине келет.⁶³ Толеранттуулукта, башкага зыян келтирбөө бар. Ошондуктан укук тепселениши, динге урматсыздык, зулум жана жамандыкка окшогон терс сапаттар толеранттуулуктун жоктугу катары каралат.

Толеранттуулук учурда жогорулап бараткан нарктардан бири. Толеранттуулуктун керектүүлүгү үй-бүлөдө, мектепте, көчөдө, иш жашоосунда, кыскасы, социалдык жашоонун ар бир бөлүгүндө сезилет. Толеранттуулук болбосо, биргеликте жашоонун натыйжасында келип чыккан маселелерди чечүү мүмкүн эмес. Социалдык жашоодо бирге болгон же болушубуз керек болгон адамдар менен уюшумдуу жана туруктуу алакада боло алыштын чөйрөсүн түзүүчү эң негизги сапат толеранттуулук болуп саналат. Толеранттуулук, ишеним жана урматтоо өкүм сүргөн жакшыраак бир жашоону уланта алуунун принциптеринин бири.

Толеранттуулук адамдын өз дининен жана ички мендигин берүү эмес, айырмачылыктар менен биргелешип жашоону үйрөнүү жана акыйкат тепселбеген өлчөмдө адамдык байланыштарда кечиримдүү болуу болуп эсептелет. Башкача айтканда толеранттуулук, адамдын өзүнөн башкаларга жек көрүүчүлүк кылбоо аң-сезимин калыптандыруу,⁶⁴ жана ахлак системасынын эң негизги элементи жана башка элементтерге дагы булак боло алчу маанилүү руханий дисциплинасы.⁶⁵

Толеранттуулуктун антонимии адилетсиз тараптардык. Туура эмес түшүнүктөргө инсандарды алып барган адилетсиздик,⁶⁶ ашыкча тарап

⁶² Bertrand Russell, **Sorgulayan Denemeler**, Terc: Nermin Arık, 7. Baskı, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1997, s. 117.

⁶³ Bkz: İsmet Zeki Eyüboğlu, **Türk Dilinin Etimolojisi**, 2. Baskı, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995, s. 327.

⁶⁴ Necati Öner, **İnsan Hürriyeti**, Vadi Yayınları, Ankara, 1987, s. 113.

⁶⁵ Yusuf Ziya Keskin, **Nebevî Hoşgörü**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 13.

⁶⁶ Mehmet Doğan, **Türkçe Sözlük**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 1032; Necati Öner, **Felsefe Yolunda Düşünceler**, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, s. 73.

кармоо, катаны моюга албоо, бир ишенимге жана бир пикирге түшүнбөй туруп байлануу, өз пикирин башкаларга таңуулоо, ашыкча куралдануу түшүнүгү менен окуяларга тар чөйрөдөн көз салуу сыяктуу маанилерге келет. Адилетсиз тараптардык кичинекей адепсиздиктен башталып максаттуу жок кылуу ишине киришүүлөргө жана керек болсо күч колдонууга чейин барган жыйынтыктарга түрткү болушу мүмкүн.⁶⁷

Адилетсиз тараптардык, дин чөйрөсүндө да сезилет. Динге түшүнбүстөн жаңылыш тараптардык кылуу, туура эмес маалымат жана ырым-жырымга таянган диний түшүнүктөрдү башкаларына да ишендирүүнү каалоо, кошулбагандарга ырайымсыз мамилеге баруу ийкемдиги болуп каралат.

Этникалык болсун же динге байланышкан болсо да, адилетсиз тараптардыктын көбөйүп кетүүсү, инсандарды фанатизмге алып барат. Фанатизм болсо, адамды өзүнөн башкаларга карата чыдамсыздыкка эле эмес чатышууга да алып барышы мүмкүн. Билимдин жетишсиздиги чектен ашып кетүү, каргашага таянган түшүнүктөр, социалдык басмырлоо негизги укук жана көз карандысыздыктардын чектелишине окшогон терс сапаттар адамдарды адилетсиз тараптардыкка алып баруунун негизги себеби.

Адамдын дин тууганына да, башка дин өкүлүнө да карата толеранттуулук көрсөтпөшү, Алланын ысмы менен уюм куруу, адам уурдоо, кылмыш жасоо жана башка адамдарды коркутуу үчүн күч колдонууга окшогон катачылыктарга жол ачышы мүмкүн. Ислам болсо карангычылыкка таянган тарап тутууну «динде мажбурлоо жок»⁶⁸ урааны менен жактырбаган. Ислам тарабынан макул болгон ишеним, өз эрки менен жасалган тандоо, натыйжада кылынган чындыктарга сүйүү жана ыкластуулук менен байлануу.

Ар кандай себептен же адамдык жарандык жана өзгөчөлүктөн пайда болгон башка башка пикирлеш мамилелерге чыдамдуулук менен кароо, түрдүү пикирлерге баа берүү жана аларды толеранттуулук менен кабыл кылуу, коомдогу адамдардын бири бирлери менен жакындашуусуна алып келет. Өзүмчүлдүк, адилетсиз тарап кармоо жана караөзгөйлүк болсо бөлүнүүчүлүккө жана өлкөдөгү бейпилсиздикке себеп болот.⁶⁹ Андай болсо, толеранттуулук, диндер, маданият жана салттар арасында тынчтык пикиринин пайда болушун камсыздаган эң негизги курал. Инсандардын көз караштары жана маданият чөйрөлөрү окшош болбошу мүмкүн. Бирок толеранттуулук жана урмат-сыйга таянган эрежелерге баары баш ийүүсү лаазым. Себеби толеранттуулук болбогон жерде адилетсиз тарап тутуу, мындай жерде жерде тынчтык болбойт.

Ислам боюнча толеранттуулуктун таянагы, кандай гана дин, улут жана катмардан болсо болсун, инсанды барктоо принцибине таянат. Жараткан үчүн жаратылгандарды сүйүү, Аллага болгон ыймандын эң бийик чокусу. «Ант болсун! Биз инсанды ардактуу кылдык»⁷⁰ аятында айтылганындай, ар

⁶⁷ Beyza Bilgin, "İslâm ve Hoşgörü", **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt: 34, Sayı: 1, Ankara, 1998, s. 116.

⁶⁸ Bakara 2/ 256.

⁶⁹ Nevzat Y. Aşikoğlu, "Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Üzerine", **MEB Din Öğretimi Dergisi**, Sayı: 39, Ankara, 1993, s. 43.

⁷⁰ İsrâ 17/ 70.

Адам, инсан катарында табигый баалуулукка эгедер. Толеранттуулук ар нерседен мурун кандайдыр бир баалуулуктарга сый-урмат кылуу болуп эсептелет.

Куранда 9 жерде өткөн жалгыз үмөт түшүнүгүн⁷¹ айтуу менен инсандардын бир тегинин бир экенине басым жасалат. Бул аяттардын бир бөлүгүндө инсандардын жалгыз бир үмөттүн мүчөлөрү экени⁷², башка бөлүгүндө болсо Алланын каалосу ар кимдин жалгыз бир үмөт болуп калышы айтылат.⁷³ Алла инсандардын баарын бир ишеним жана пикирде жарата алат эле. Бирок Ал дүйнө сынагынын объективдүү болушу үчүн, инсандарды ишеним тандоолорунда эркин кылган. Мына ушул эркиндиктин корулуп уланышы, жалгыз чыдамдуулук чөйрөсүндө гана мүмкүн.

Чыдамдуулукка эң керектүү болгон чөйрөлөрдүн бири дин. Чыдамсыздык себебинен диний ишеним айырмачылыгынын түшүнбөстүккө, жада калса кагылышууга жол ачышы белгилүү. Мунун негизги себеби ишеним айырмачылыгынын социалдык жашоонун бир реализми катары билдирүүчү «диний чыдамдуулук» түшүнүгүнүн коомдун адамдарында жеткиликтүү өнүтүрүлүшү.

Диний чыдамдуулуктун башка мааниси болуп берилгендикте диний толеранттык же диний жалпылык маанилери колдонулат. Бул түшүнүктөрү менен жер жүзүндө ар кыл ишеним, пикир жана жашоого ээ башка мисалдарга чыдамдуулук менен мамиле кылынышы керектиги жөнүндө айтылат.⁷⁴

Ислам дининде башка киши же болбосо группанын ишеним түзүлүшүнө карабастан, адамдык жана социалдык мамилелерде чыдамдуу болууну принцип катары көргөн бир дин. Курандагы; *«Динде мажбурлоо жок. Туура менен каталар кескин түрдө бир биринен бөлүнгөн.»*⁷⁵ Мындай абалда адамдарды ишениүүгөбү мажбурлайсың.⁷⁶ Эгерде бутпарастардан бири сага коргоууга келсе, анын жан амандыгын сакта. Аллахтын сөзүн уксун деп. Кийин аны ишенимдүү жайга жеткирип аой..⁷⁷ Сен үгүт бер. Анткени сен үгүт берүүчүсүң..⁷⁸ Сага бир ган жеткирүү милдеттендирилет..⁷⁹ Биймандуу пенделериме айт, бутпарастар менен жакшы мамиледе сүйлөшүшүң..⁸⁰ Айт: Эй каапырлар! Силер сыйынган нерселерге мен сыйынбаймын, силер да мен сыйынганга сыйынууга мажбур эмессеңер. Силердин диниңер силерге, менин диним да өзүм үчүн болсун.⁸¹ түрүндө айтылган аяттар, ишеним эркиндигинен

⁷¹ Ünver, *Kur'an'dan Mesajlar*, s. 58.

⁷² Bakara 2/213; Yunus 10/19; Mü'minun 23/52; Enbiya 21/92; Zuhuf 43/33.

⁷³ Maide 5/48; Hud 11/118; Nahl 16/93; Şûrâ 42/8.

⁷⁴ Bkz: Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 428; Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 107.

⁷⁵ Bakara 2/ 256.

⁷⁶ Yunus 10/ 99.

⁷⁷ Tevbe 9/ 6.

⁷⁸ Gâşiye 88/ 21-22.

⁷⁹ Şûrâ 42/ 48.

⁸⁰ İsrâ 17/ 53.

⁸¹ Kafirûn 109/1-6.

башка, башка дин өкүлдөрү менен бир жерде тынчтык жана диалог ичинде жашай билүүнүн дагы негизин дин түзөт.

Башка дин өкүлдөрүнө чыдамкайлык менен мамиле кылуу Аз. Пайгамбардын да өтө маани берген сапаттарынан. *«Алланын алдында эң сүйкүмдүү дин, толеранттуулук болгон Ханиф дин»*⁸². *«Мен, толеранттуу туура дин менен жөнөтүлдүм»*⁸³ түрүндөгү хадистер да айтып тургандай, Батыш өлкөлөрүнүн XV кылымдан кийин бир түшүнүк катары колдоно башташкан чыдамдуулук менен маанилеш кечиримдүүлүк түшүнүгүн Пайгамбар (с. а. в.) мурун эле кайрылууларында колдонгон жана журум-туруму менен да бул түшүнүктү практикалык жашоосунда да жүзөгө ашырган.

Аз. Пайгамбардын Макканын алынышындан кийин мүшрүктөргө карата кылган мамилеси, бүт инсан жана коомдорго мисал боло ала турган даражада чыдамкайлык мысалы. Макканын тынчын бузуп, мусулмандарга жамандык кылган жана акыры аларды Мадинага көчүшүнө себеп болгон бол политеисттерге тартып алынгандан кийин жасалган ушул мамиле өтө маанилүү. Сөз уп жаткан политеисттерге Аз. Пайгамбар *«Сизге эмне кылышымды күтүп жатасыңар?»* дегенде, алар *«Сен жакшы бир тууган жана жакшынын баласысың»* дешти. *Буга жооп катары Аз. Пайгамбар: «Кеткиле бошсуңар»*⁸⁴ деди. Бул сөздөрү менен Алланын элчиси, өзүнө ар түрдүү зордук жана азап көрсөткөн политеисттерди кечире билген.

Маалым болгондой, башкаруучулукта Исламдын барк-насилдеринен кеңеш алган. Осмон империясынын коомдук түзүлүшүндө Мусулмандар үмөт, Мусулман эместер да үмөт деп бириктирилген. Билим чөйрөлөрүндө да калынгандай, Осмон империясы раса жана диндердин айырмачылыгын к.кылган улуттук системасы менен бир бүтүндүктү пайда кыла алган. Ошон үчүн бир Мусулман коомдо Мусулман эмес мекендештердин да болушу, улуттук биримдик үчүн тоскоолдук эмес. Себеби Ислам дини башка динге ишенгени үчүн аларга чыдамдуулук менен жакындашууну, алардын адамдык жана мекендештик укуктарын корупбаш көз болууну алдын алышкан.

Исламга карата ар ким ишенимде эркин жана чакырылчу дин Ислам да болсо, эч кимге зордук кылынбайт. Демек, Ислам дини инсандардын акылын колдонуп ишеничти каалагандай тандап алышы үчүн дин эркиндигинин гарантияда болушун каалайт, имандын негизин ар кандай бир зордук колдонбой, эркин пикир жана изилдөөгө таяндырат. Бул себептен инсандарды Исламга ишендирүү үчүн зордук жана басмыртка таянган жолду эмес, инсандын акылына жана пикирине жана көңүлүнө кайрылып чакырууну макул көргөн.

Жаңы доордун тез-тез өзгөргөн шарттары, акыры коом адамдарынын бардыгынын жалгыз пикирди кабылдоонун мүмкүн эместигине алып келет. Себеби үйрөнүлүшү керек болгон маалыматтар ылдамдык менен өзгөрүүдө жана жаңыланууда. Эгер ар түшүнүк ээси жалгыз өзүнүн оюн туура,

⁸² Buhārī, Īman 29.

⁸³ Ībn Hambel, VI, 116.

⁸⁴ Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişam, **Siretü'n-Nebeviyye**, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Mısır, 1936, II, 274.

башкаларыныкын болсо ката деп билсе, өзүнүн оюн башкаларга ишендирүүгө аракет кыла баштайт. Ар кыл пикир ээсинин бирдей нерсени жасоосуну каалоо күтүлгөндө, ал коомдо тынчтык, бейпилдик жана туруктуулуктан сөз болушу мүмкүн эмес.

g. Диалог

Ар кандай этникалык текке тандык болгон жана диний айырмачылыктары болгон коомду биримдик-ынтымакта жашоосунда керектүү болгон дагы бир негиз бул диалог куруу болуп эсептелет.

Сөздүк мааниси, эки же андан көп адамдардын маңдай тескей сүйлөшүүсүн⁸⁵ түшүндүргөн диалог термини, түрдүү улут жана маданияттардын өкүлү болгон адамдар жана топтордун маданий критерий ичинде оюн айтып пикир алышуусу.

Диалог, биринчиден алдындагы адамда туура билүүдөн башталат. Түшүнүш үчүн таануу, таануу үчүн да билүү керек. Бул себептен диалог эки тараптын тууралыгы жана чындыгы негизине эмес, эки тараптуу аныктоо жана түшүнүү темалары үстүнө отурулушу керек. Себеби диалог, айырмачылыктарда эмес орток ойлордо пайда долгон мөөнөттө жакшы жыйынтык бериши мүмкүн.

Бир коомдо биргеликте жашоо зарылчылык болгондой эле, ар ким өзүнүн коомдук жана диний барлыгынын жанында башкасыныкына да маани бериши керек. Бул да башканы таанууну, анын дин маданият жана ахлакка окшогон сапаттары жөнүндө билиш керек болот.⁸⁶ Башка дин жана маданиятка тиешелүү инсандарга байланышкан жакындашууларда аларды көрүүнү каалабаганыбыздай эмес,⁸⁷ өздөрүн көрсөтүшкөндөй жана тааныштырышкандай, жаман ойдон жана берилгендиктен узак объективдүү көз карашта болгонундай кабыл алуу манилүү.⁸⁸ Себеби коомдо ишеним жана бирдиктүү ойлор тегерегинде биримдик түзө алыш үчүн адамдарга түрдүү салттар менен бирге жашоо аң-сезимин жеткирүү керек.⁸⁹ Себеби коомдо ишеним жана бирдиктүү ойлор тегерегинде биримдик түзө алыш үчүн адамдарга түрдүү салттар менен бирге жашоо аң-сезимин жеткирүү керек⁹⁰

Куранда адамзат тарыхынын башталышынан ушул күнгө чейин адамдарды дүйнө жана акырет бактысына жеткирүү үчүн зарыл принциптерге ээ болгон Кудайчыл диндердин окшош булактан болгону,⁹¹ ар бир дин өкүлүнүн башкасына ишеним көрсөтүшү керектиги⁹² жана бирдиктүү

⁸⁵ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, 3. Baskı, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s. 426.

⁸⁶ Bkz: Montgomery Watt, **Modern Dünyada İslâm Vahyi**, Çev: Mehmet S. Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara, 1982, s. 157.

⁸⁷ Bkz: Peter Antes, "*İnsanlığın Ortak Bir Mirası Var mı*", **Dünya İslâmiyet ve Demokrasi (Sempozyum)**, Konrad-Adenauer-Vakfı, Ankara, 1998, s. 27-37.

⁸⁸ Bkz: Peter Antes, "*İnsanlığın Ortak Bir Mirası Var mı*", **Dünya İslâmiyet ve Demokrasi (Sempozyum)**, Konrad-Adenauer-Vakfı, Ankara, 1998, s. 27-37.

⁸⁹ Bkz: Smith, **The Faith of Other Men**, s. 13.

⁹⁰ Bkz: Smith, **The Faith of Other Men**, s. 13.

⁹¹ Bkz: Bakara 2/ 4, 213, 285; Mâide 5/ 2, 44; Saf 61/ 6.

⁹² Bkz: Bakara 2/ 4, 213, 285; Mâide 5/ 2, 44; Saf 61/ 6.

идеалдар тегерегинде бирдик түзүүнүн мүмкүн экендиги аныкталат.⁹³ Окшош маалыматтардын башка диндерде да жер алышы белгилүү. Бирок күнүбүздөгү согуш жана кагылышуулардын себептеринин бири дин жана маданият айырмачылыгы болуп каралышы да бир чындык. Бирок диндердин негизги максаты согуш, кагылышуу жана түшүнбөстүктөрдү күчөтүү эмес, тескерисинче адамдардын бир жерде тынчтык жана бейпилдик ичинде жашашын түзүп берүү. Бардык диндерде басым көрсөтүлгөн адилет, теңдик, сүйүү, сый, чынчылдык жана эркиндикке окшогон түшүнүктөр, бардык инсандардын орток сапаттары. Аллага шерик кошуу, адам өлтүрүү, уурулук, зынаа, жалган айтуу, жалган жерге күбөлүк берүү, коңшу укуктарына баш ийбөөчүлүк, мактануу, сараңдык, кызганыч, жин кайноо, залымдин жана жалган жалаага окшогон терс сапаттар бардык диндерде күнөө эсептелет.⁹⁴ Ошондой экен коомдогу буга окшогон терс сапаттарга каршы күрөштө диндердин орток сапаттарынан колдонуу керек.

Аз. Пайгамбар диалогдун жана бир тараптуу кызматташтыктын негизин Мадинада өзү түзгөн, ар кимдин ишениминде эркин болуп аракеттенүүсүнүн принциптерин жазуу түрүндө айтып кеткен.⁹⁵ Кээ бир убактарда мусулман эмес мекендештер менен сүйлөшүү чөйрөсүндө бир жерге келген Пайгамбар (с.а.в.) кээ бир маселелерде алар менен пикир алышкан⁹⁶ жана аракеттери менен диалог мисалдарын сунган. Кыскасы анын башка дин өкүлдөрүнө каршы жакындашуусунда жакшы ниет негиз болгон.⁹⁷ Дегинкиси анын бул өзгөчөлүгү Курандын ушул түшүндүрүүлөрүндө баса көрсөтүлөт.

*«(Эй мухаммед!) Эгерде сен адамдарга орой, корс жүрөктүү болгонунда, шексиз-күмөнсүз алар сенин айланаңдан узктап кетээр эле».*⁹⁸

Ар диндин туура үйрөнүлүүсү жана биринчиден өз ишенгендеринин арасында негизги принциптерде макулдашуунун түзүлүшү, диндердин диалогго болгон салымын оңойлоштурат. Бир динге ишенип дагы ар кыл түшүнүктөргө ээ болгон топтор арасында диалог курулбай башка дин өкүлдөрү менен диалог куруу кыйын болот. Ошондуктан дин таалими, ар кыл пикирлерди биримдик үчүн тоскоол болбой турган деңгээлде коомго жеткирүүгө өбөлгө боло алат.

Диалогдон шеги болгондордун туура маалымат алуулары керек. Диалогдон максат диндердин арасындагы айырмачылыктарды жок кылуу же көрбөгөнгө аракет кылуу эмес; бул айырмачылыктарды, биримдик жана тычтыкка тоскоолдук кылуучу элемент катары карабоо түшүнүгү.

⁹³ Bkz: Mâide 5/ 353.

⁹⁴ Bkz: Genesis 18/ 25; Judges 10/ 13-15; Psalms 10/ 3; İsaiah 44/ 15-18; Amos 5/ 26-27; Mark 7/ 21-23; Revelation 13/ 10; Bakara 2/ 59, 165, 270; Âl-i İmran 3/ 21, 59, 86, 140, 151, 180, 192; Nisâ 4/ 10, 16, 29, 36-37, 48, 54, 112, 135, 142, 156; Mâide 5/ 8, 32, 72; Yûnus 10/ 13.

⁹⁵ Bkz. Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Terc: Salih Tuğ, 4. Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul, 1980, I, 191; Osman Güner, **Rasûlüllah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri**, Fecir Yayınları, Ankara, 1997, s. 252-258.

⁹⁶ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, II, 894.

⁹⁷ Geniş bilgi için bkz: Osman Güner, "Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitapla Yüzleşmesi", **Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, Oş, 2005, s. 22-41.

⁹⁸ Âl-i İmran 3/159.

Диалог Мусулмандарга жат нерсе эмес. Ар нерседен мурун Исламдын ысмы да айтып тургандай, тынчтык жана диалог тараптары болгон бир дин.⁹⁹ Башка дин өкүлдөрү менен тыгыз байланыш курууга чакырган Ислам дини боюнча инсандардын бирдей жаралуу мыйзамы менен дүйнөгө келгени, башка ишенимге ээ болушуна карабай, бир инсан үй-бүлөсүнөн экени кабыл алынат. Мурунку пайгамбарларга жана алардын алып келгенине ишенүү, Ислам дининин ишеним принциптеринин бири.¹⁰⁰ Алланын Мусулмандарынын каалаганы бүтүн адамдарды бир ишенимге зордоосу эмес; алака куруп коом түзүү, жакшы иштерде жардамдашуу жана терс нерселерге каршы күрөшүүдө биримдиктеболуу.¹⁰¹ Алла менен кул арасында кишилик бир тандоо болгону жана динде мажбурлоонун жоктугу айтылат.¹⁰²

Исламда башка дин өкүлдөрүнө ак ниеттүүлүк менен мамиледе болгон диалог иштерине тоскоол болгон бир ачык өкүм билинбейт. Диндин негизги булактарына жана Мусулмандардын аткарган иштерине караганда, тескерисинче диалогдун өзүбүздү башка дин өкүлдөрү туура тааныта билүү жана аларды тааный билүү тарабынан керектүү экенин да айтса болот. Эми Мусулмандар, ишенген динин башкаларга түшүндүрүүдө да жоопкер.¹⁰³ Баяндама, билим жана диалог болбосо сөз болгон жоопкерчилигин аткарууга мүмкүн эмес.

Ислам дининде диалогдун маанисин адамдарга түшүндүрүүдө, Исламдын алгач бир тынчтык дини экени, кээ бир мусулмандардын өлкөлөрүндө болуп жаткан каргашага Исламдын тиешеси жок экендиги айтылышы керек. Себеби азыр кээ бир Мусулман өлкөлөрүндө болуп жаткан жаман окуяларын далил көрсөтүү менен, Ислам дини эл аралык чөйрөдө башка дин өкүлдөрү үчүн коркунуч элементи болуп көрсөтүлүп жатат. Бирок дүйнөдө болгон согуш жана каргашалардын түп себебинин адам укугунун тепселениши, билимсиздик, жокчулук, табигый байлыктарды жок кылууну каалоо, адилетсиз айлык маяналар, саясий пикир айырмачылыктары, этникалык бөлүнүүчүлүккө окшогон терс сапаттардын бар болгону реалдуу чындык. Тарыхтын алга жылышында пайда болгон диний же коомдук белгилүү кагылышуулардын өзгөчө материалдык жактан бай болгон аймактарда болушу бул болжолду тастыктайт. Ошол себептен өлкө жана ар кандай топтор арасында болуп турган болгон кагылышуулардын булагын, универсалдуу баалуулуктарга эгедер болгон диний үгүттөргө байланыштырбоо абзел. Сөз болгон элементтер менен күрөшүүдө эң таасирдүү чечүүчү мазмунду ичине камтыган Ислам динин, эхсремизм, терроризм сыяктуу мааниде кароого аракеттенүүнүн аркасында аруулуктан узак, жаман көз караш жана билимсиздик жатаары айдан ачык.

⁹⁹ Bkz: Cemaleddin Muhammed İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut, 1963, XII, 289-295; Rağib el-İsfehânî, *el-Müfredât Elfâzu'l-Kur'an*, Daru'l-Kalem, Şam, 1992, s. 423; Watt, "İslâm and Peace", s. 167.

¹⁰⁰ Bkz: Bakara 2/ 4, 285.

¹⁰¹ Âl-i İmran 3/ 64; Mâide 5/ 2; Tevbe 9/ 6.

¹⁰² Bkz: Bakara 2/256.

¹⁰³ Bkz: Hüseyin Yılmaz, "Kur'an'ın Işığında İslâm'a Davet", *C. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Sivas, 1996, s. 333-346.

Корутунду

Кыргыз эли, узун жылдардан бери эле, этникалык жана маданий айырмачылыктарды ташыган өзгөчөлүктөр менен бирге жашоо тажрыйбасына ээ болуп саналат. Бирок күнүбүздө бул жашоонун өтө жакшы абалда экенин айтуу кыйын. Себеби жылдар бою бир жерде жашашса да, өлкөдө башка башка коомдук, диний, маданий элементтер арасында туруктуу бир биримдиктин бекем болбогонун унутпоо керек. Бул маселеде Ислам дини да жактырган адилеттүүлүк, туугандык, социалдык биримдик, сүйүү, чыдамкайлык жана диалогго окшогон принциптерди коомдо таасирдүү кылуунун, айырмачылыктар менен биримдикте жашай билүүнүн маанилүүлүгүн жогорулатуу зарыл. Кыргызстанда бирден ашык улут, дин жана маданияттын бар экенин биримдик жана тынчтык үчүн тоскоолдук эмес, анын ордуна социалдык байлык деп карай турган түшүнүктүн болбошу, сөз болгон айырмачылыктар аркылуу, потенциалдуу бөлүнүүчүлүктүн куралыга айланып кетүүсү ыктымал.

Кыргызстанда жашаган мусулман элдеринин улуттук баалуулуктарынын басымдуу бөлүгүн Ислам дининдеги баалуулуктар түптүп келет. Өлкөдө жашаган инсандардын өз маданий нарктары менен биримдикке келиши үчүн керектүү болгон билимдин аздыгынан пайда болгон боштук жаман ойлуу инсандар тарабынан толтурулууга аракеттенилүүдө, алардын зулумдукту чакырган иш-аракеттери, бул өлкөдөгү бүтүндөй Исламий иш-чараларды потенциалдуу күнөөкөр катары көрсөтүп кюууда. Бирок өлкө калкынын дээрлик баарынын байланышы болгон Ислам дини, өзүндө камтыган баалуу принциптери менен тынчтык жана бейпилдикти үгүттөп, коомдук бөлүнүп жарылууларга себеп болгон андай гана нерсе болбосун четке кагат. Ошондуктан Ислам дини элдерге легалдуу, расмий жолдор менен үйрөтүлүүгө тийиш. Бул иш-аракеттер өкмөттүк жана коомдук окуу жайларда жүзөгө ашыруусу керек. Ошондо динди жана башка нерселерди шылтоологон этникалык, диний жана маданий бөлүнүүлөр болбос эле.

Колдонулган адабияттар

- Antes, Peter, *"İnsanlığın Ortak Bir Mirası Var mı"*, **Dünya İslâmiyet ve Demokrasi (Sempozyum)**, Konrad-Adenauer-Vakfı, Ankara, 1998.
- Aşıkoğlu, Nevzat Y., *"Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Üzerine"*, **MEB Din Öğretimi Dergisi**, Sayı: 39, Ankara, 1993.
- Bardakoğlu, Ali, *"Barış İçinde Birlikte Yaşama"*, **Orta Asya'da İslâm Uluslararası Sempozyumu**, Kirgizistan/Oş, 2004.
- Başaran, İbrahim Ethem, **Eğitim Psikolojisi**, Gül Yayınevi, Ankara, 1996.
- Bayraklı, Bayraktar, *"İslâm ve Millet Kavramı"*, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, İstanbul, 1995.
- Bilgin, Beyza, *"İslâm ve Hoşgörü"*, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt: 34, Sayı: 1, Ankara, 1998.
- _____, *"İslâm'ı Yeniden Anlamak ve Anlatmak"*, **A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, Ankara, 1999.

- Bilgiseven, Amiran Kutkan, **Genel Sosyoloji**, 5. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992.
- Bûtî, M. Said Ramazan, **Fıkhü's-Sîre**, Gonca Yayınları, İstanbul, 1987.
- Ebû Zehra, Muhammed, **İslâm'da Sosyal Dayanışma**, Çev: E. Ruhi Fiğlalı, Osman Eskicioğlu, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1969.
- Cihan, Ahmet, "Kırgızistan'da Dini Bilinçlenmenin Toplumsal Tezahürleri", **Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:8, Oş/Kırgızistan, 2005.
- Doğan, Mehmet, **Türkçe Sözlük**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Erdem, Mustafa, "Kırgız Türkleri", **Sosyal Antropolojik Araştırmalar**, ASAM Yayınları, Ankara, 2000.
- _____, "Orta Asya'da İslam'ın Geleceği", **Oş Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3-4, Oş/Kırgızistan, 2003.
- Ercal, Mustafa E., **Sosyoloji**, Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki, **Türk Dilinin Etimolojisi**, 2. Baskı, İstanbul, 1995.
- Fromm, Erich, **Barışın Tekniği ve Stratejisi**, Çev: F. Emir ve K. H. Ökten, Arıtan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Güler, Nermin, "Kırgızistan Ülke Profili", **Avrasya Dosyası, Kazakistan ve Kırgızistan Özel**, Cilt: 7, Sayı: 4, Ankara, 2002.
- Günay, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Güner, Osman, **Rasülüllah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri**, Fecir Yayınları, Ankara, 1997.
- _____, "Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitapla Yüzleşmesi", **Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, Oş, 2005.
- Hamidullah, Muhammed, **İslâm Peygamberi**, Terc: Salih Tuğ, 4. Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul, 1980.
- Hasan, H. İbrahim, **İslâm Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdulmelik, **Siretü'n-Nebeviyye**, Daru'l-Kitabî'l-Arabî, Mısır, 1936.
- İbn Manzur, Cemaleddin Muhammed, **Lisanu'l-Arab**, Daru Sadır, Beyrut, 1963.
- İsfehânî, Rağib, **el-Müfredât Elfâzu'l-Kur'an**, Daru'l-Kalem, Şam, 1992.
- Kalafat, Yaşar, **Uluğ Türkistan Notları**, Ecdad Yayınları, Ankara, 1995.
- Kazıcı, Ziya, "Osmanlı Devletinde Dini Hoşgörü", **Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu**, İlke Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Keskin, Yusuf Ziya, **Nebevî Hoşgörü**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kuçuradi, İoanna, "İnsan Haklarının Etnik Açından Çoklu ve Dini Açından Çoklu Topluluklar İçin Getirdikleri", **Dünya, İslâmiyet ve Demokrasi Sempozyumu**, Konrad-Adenauer Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- Küçük, Raşit, **Sevgi Medeniyeti**, Rağbet Yayınları, Ankara, 1991.
- Öner, Necati, **İnsan Hürriyeti**, Ankara, Vadi Yayınları, 1987.

- _____, **Felsefe Yolunda Düşünceler**, MEB Yayınları, İstanbul, 1995.
- Russell, Bertrand, **Sorgulayan Denemeler**, Terc: Nermin Arık, 7. Baskı, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1997.
- Smith, Wilfred Cantwell, **The Faith of Other Men**, Monter Books, New York, 1965.
- Sorokin, P. A., **Çağdaş Sosyoloji Teorileri**, Çev: Münir Raşit Öymen, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1974.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Camiu's-Sağir fî Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr**, Mısır, tsz.
- Şeker, Mehmet, **İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri**, 4. Baskı, Diyanet Yayınları, Ankara, 1997.
- Tezcan, Mahmut, **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, Anı Yayınları, Ankara, 1981.
- Tüğen, Kamil, **Kırgızistan'dan Notlar**, Bassaray Matbaası, Bişkek, 2002.
- Tümer, Günay ve Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, 3. Baskı, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.
- Ünver, Mustafa, **Kur'an'dan Mesajlar**, Sidre Yayınları, Samsun, 2000.
- Watt, Montgomery, **Modern Dünyada İslâm Vahyi**, Çev: Mehmet S. Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara, 1982.
- Yılmaz, Hüseyin, "Kur'an'ın Işığında İslâm'a Davet", **C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, Sivas, 1996.
- _____, **Din Eğitimi ve Sosyal Barış**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.